

Autodeterminarea

ROSALYN HIGGINS

Există percepția generală că autodeterminarea are legătură cu independența. De asemenea, se presupune deseori că în Carta Națiunilor Unite autodeterminarea este tratată în acești termeni. În fapt, în Carta Națiunilor Unite nu există nici o astfel de prevedere. Înțelegerea noastră contemporană a conceptului de autodeterminare a fost generată de interacțiunea mai multor factori istorici. Dar, contrar mitologiei populare, ea nu își găsește originea în Carta Națiunilor Unite. Alte mecanisme ale creării dreptului au acționat aici.

Atunci când a fost adoptată Carta Națiunilor Unite, existau cincizeci și unu de membri inițiali, toți independenți, cu excepția Indiei (care urma să devină în scurt timp independentă), a Ucrainei și a Bielorusiei. Acestea din urmă, întrucâtva anormal și ca urmare a unui târg politic, au fost tratate ca membri independenți ai Națiunilor Unite, deși erau în continuare republici ale Uniunii Sovietice. În 1946 atenția era concentrată asupra drepturilor și obligațiilor statelor suverane membre. Nu era încă elegant să fie abordate drepturile celor care nu erau încă independente. Desigur, erau recunoscute îndatoririle pe care puterile coloniale le aveau în ceea ce privește popoarele guvernate. Dar la acea vreme acestea nu includeau în mod clar și datoria de a le acorda independența. Presupunerea frecventă după care Carta Națiunilor Unite menționează autodeterminarea în sensul curent al termenului este de fapt o rescriere retrospectivă a istoriei.

Prima fază: autodeterminarea și independența de sub dominația colonială

Carta conține relativ puține referiri la autodeterminare. Principalul scop al Națiunilor Unite este „de a dezvolta relațiile de prietenie între națiuni, bazate pe respectarea principiului drepturilor egale și al autodeterminării popoarelor”. Această expresie – „drepturile egale și autodeterminarea popoarelor”–

apare și în altă parte. Astfel, articolul 55, asupra cooperării economice și sociale, îndeamnă Națiunile Unite să promoveze standarde de viață superioare, să soluționeze problemele de sănătate și culturale, să asigure respectarea universală a drepturilor omului – toate acestea pentru a crea condițiile necesare relațiilor pașnice și prietenești dintre națiuni „bazate pe egalitatea în drepturi și autodeterminare”. Atât în articolul 1 (2) cât și în articolul 55, contextul pare să fie acela al dreptului popoarelor unui stat de a fi apărat de amestecul altui stat sau guvern. Nu putem ignora alăturarea conceptului de „autodeterminare” de cel de „drepturi egale”, dar drepturile egale prevăzute erau ale statelor și nu ale indivizilor¹. Conceptul de autodeterminare nu se referea atunci, la origine, la dreptul la independență al popoarelor dependente și, de fapt, nici măcar la cel de a vota.

Inexactitatea presupunerilor populare asupra a ceea ce Carta Națiunilor Unite prevede în legătură cu autodeterminarea este ilustrată în continuare în mod izbitor de acele părți care se ocupă de teritoriile dependente. S-ar putea presupune că aici pot fi găsite referințe la datoria de a asigura autodeterminarea pe baza independenței. Dar, în fapt, capitolele XI și XII nu folosesc expresia „autodeterminare”. Capitolul XI, care tratează problema teritoriilor care nu se guvernează singure, se referă în articolul 73 (b) la datoria statelor guvernante de a „asigura autoguvernarea, de a lua în considerare aspirațiile politice ale popoarelor și de a le asista în dezvoltarea progresivă a instituțiilor lor politice libere, în concordanță cu circumstanțele specifice din fiecare teritoriu, cu popoarele sale și cu diferitele stadii de dezvoltare”. Deși laudabile, aceste prevederi nu prea se potrivesc cu ceea ce se înțelege astăzi în general prin autodeterminare. Capitolul XII, care se ocupă cu sistemul tutelelor, se apropie ceva mai mult de ceea ce s-ar putea aștepta astăzi să se găsească printre prevederile asupra guvernării. Articolul 76 prevede că obiectivul de bază al tutelei este „b) de a promova... evoluția lor progresivă spre autoguvernare sau independență, după cum este mai potrivit cu circumstanțele specifice ale fiecărui teritoriu și cu popoarele sale cu voința liber exprimată a popoarelor în cauză”. Dar nici aici nu este încă folosit termenul „autodeterminare”, iar independența nu a fost socotită ca fiind singura soluție adecvată.

Se poate observa deci că autodeterminarea *nu* este prevăzută în textul Cartei Națiunilor Unite – cel puțin nu în sensul utilizat în general. Dar dreptul internațional nu se naște doar din cuvântul scris. În alte probleme, de asemenea, normele contemporane par să se abată de la textul Cartei. Aceasta ne pune cu necesitate în fața întrebării: care este *adevăratul* drept internațional? Prima constatare care trebuie făcută este că nu orice abatere de la cuvântul scris are aceeași natură. Unele dezvoltă și elaborează mai degrabă declarații de principii limitate; alte abateri par într-adevăr să contrazică prescripțiile clare ale Cartei.

În cazul autodeterminării, termenul avea inițial un înțeles oarecum limitat și se referea doar la state. Dar în cuprinsul Cartei nu a existat nimic care într-adevăr să *interzică* apariția unei norme care să ceară statelor nu numai să nu se amestece unul în treburile interne ale celuilalt, dar și să asigure popoarelor dependente dreptul de a-și hotărî propriul destin. Dar, după cum se va vedea într-un capitol ulterior, asupra folosirii forței, deosebirea dintre textul Cartei și practica contemporană este de o natură diferită: textul scris pare să interzică practicile curente, dînd naștere întrebării dacă practica trebuie înțeleasă ca o excepție de la normele stabilite în Cartă sau ca un amendament la aceasta. Vom reveni mai târziu asupra acestor aspecte ale dezvoltării dreptului.

Pentru moment este de ajuns să notăm că, în ciuda precauției cu care este abordată în Cartă autodeterminarea, începînd din anii '50 ea a ajuns o problemă morală adusă în dezbaterile Adunării Generale. Iar odată cu creșterea numărului de membri afro-asiatici în deceniul șase, autodeterminarea a devenit din ce în ce mai des invocată ca un drept al popoarelor dependente. La început, multe din puterile coloniale s-au împotrivit ideii că ar exista un drept legal la autodeterminare. Era, în viziunea lor, mai curînd o aspirație politică. Dar treptat împotrivirea lor față de ideea autodeterminării ca drept legal a devenit mai puțin vehementă. Ele au acceptat interpretări mai largi ale îndatoririlor prevăzute de articolul 73 (e), în special în ceea ce privește informarea Națiunilor Unite asupra progreselor politice. Evoluția conceptului de autodeterminare este legată istoric de decolonizare, de acordul din ce în ce mai general asupra obligativității asigurării independenței popoarelor dependente, dacă au optat astfel, chiar dacă articolul 73 vorbește doar de autoguvernare².

Deși autodeterminarea a început să fie acceptată ca un drept legal în contextul decolonizării³, ea nu a fost niciodată restrînsă la opțiunea pentru independență. Opțiunea poporului dintr-un teritoriu de a se uni cu un alt stat⁴, sau de a rămîne în relații constituționale cu vechea putere colonială⁵, erau egal acceptabile. Desigur, de obicei opțiunea a fost în favoarea independenței. Foarte des Națiunile Unite au jucat un rol activ în exercitarea acestei opțiuni, prin faptul că au organizat ele însele un referendum sau un plebiscit, sau prin monitorizarea exercitării lor⁶.

Cea de a doua fază: autodeterminarea și drepturile omului

Următoarea fază în evoluția juridică a fost stabilirea unei legături între autodeterminare ca o obligație legală în procesul decolonizării și autodeterminare ca drept al omului. Două rezoluții ale Adunării Generale, adoptate la un interval de douăzeci și patru de ore una de cealaltă, vorbesc despre drepturile popoarelor la autodeterminare: Rezoluția 1514 (XV) a Adunării Generale și Rezoluția 1541 (XV) a Adunării Generale. În Rezoluția 1514 – „Declarația cu privire acordarea

independenței țărilor și popoarelor coloniale”–, referirea la termenul „popoare” este condiționată de multe aluzii la colonialism. Iar, în paragraful 2, ea prevedea că toate popoarele supuse dominației coloniale au dreptul de a-și „determina liber statutul lor politic și de a-și urma în mod liber dezvoltarea economică, socială și culturală”. Rezoluția 1541 (XV) a clarificat faptul că această exercitare a autodeterminării poate avea ca rezultat soluții diferite, și stipula că procesul cerea garanții că opțiunea va fi făcută în mod liber, voluntar și în cunoștință de cauză. Dar, la șase ani de la adoptarea acestor rezoluții cheie asupra decolonizării, dreptul popoarelor la autodeterminare va ajunge să fie văzut ca un precept de sine stătător, depășind limitele practicilor normative din domeniul decolonizării.

În 1966, au fost terminate zece textele ale Pactului asupra Drepturilor Civile și Politice și ale Pactului asupra Drepturilor Economice, Sociale și Culturale. Articolul 1, comun, prevedea: „1. Toate popoarele au dreptul la autodeterminare. În virtutea acestui drept ele își determină liber statutul lor politic și își urmează propria dezvoltare economică, socială și culturală”. Începând din acest moment observăm referiri repetate la autodeterminare în termeni de drepturi ale omului. Actul Final de la Helsinki construiește în mod interesant pe vechiul limbaj al Cartei ONU, făcând însă în același timp clar faptul că autodeterminarea este un drept al *popoarelor*. El vorbește despre „principiul drepturilor egale și al autodeterminării popoarelor” în virtutea căruia „toate popoarele au întotdeauna dreptul de a-și decide, în deplină libertate, când și cum doresc, statutul politic intern și extern, fără amestec din afară, și de a-și urma, în conformitate cu voința lor, propria dezvoltare politică, economică, socială și culturală”⁷. Carta Africană a Drepturilor Omului și ale Popoarelor prevede de asemenea că toate popoarele vor avea dreptul la autodeterminare.⁸

Deși autodeterminarea a evoluat de la începuturile sale modeste din Carta Națiunilor Unite de la o îndreptățire legală la decolonizare la un drept uman de sine stătător, rămân totuși foarte multe întrebări care trebuie să își găsească răspuns. După cum va deveni evident, întrebările se înlănțuie, iar răspunsul pe care îl dăm uneia depinde de răspunsul pe care îl adoptăm în cazul oricărei alteia. Dar, din motive analitice, este necesar un anumit efort de a separa diferitele întrebări.

Autodeterminarea dincolo de colonialism

Dacă autodeterminarea a ajuns să fie acceptată ca un drept legal, este aplicarea ei limitată numai la decolonizare? În Avizul Consultativ la *Namibia*, Curtea a afirmat că „dezvoltarea ulterioară a dreptului internațional în privința teritoriilor care nu se autoguvernează, după cum este consfințit în Carta Națiunilor Unite, a făcut ca principiul autodeterminării să fie aplicabil tuturor acestora”⁹. În Avizul Consultativ la *Sahara de Vest*¹⁰ Curtea a afirmat din nou legătura dintre

autodeterminare și drepturile popoarelor aflate sub dominație colonială, atunci când a vorbit despre „principiul autodeterminării ca drept al popoarelor și aplicarea lui în vederea eliminării cât mai grabnice a tuturor situațiilor de dominație colonială. Referiri mult mai recente la acest principiu pot fi găsite în *Cazul Burkina Faso v. Mali*¹¹ și în hotărîrea arbitrajului din *Cazul Guinea-Bissau v. Senegal*.¹²

A mai rămas apoi să se accepte că dreptul la autodeterminare era aplicabil nu numai popoarelor aflate sub dominație colonială, ci tuturor popoarelor supuse unei dominații străine. Acest lucru a fost exprimat în Declarația Națiunilor Unite asupra Relațiilor de Prietenie din 1970, care a fost deseori invocată în legătură cu acest subiect, deși Declarația este mai curînd o rezoluție a Adunării Generale decît un instrument cu caracter obligatoriu și, deși cele două Pacte nu menționează această circumstanță. Declarația vorbește despre autodeterminare ca fiind o posibilitate în situațiile de colonialism și pentru „popoarele supuse subjugării, dominației sau exploatării străine”. Cei care au susținut această clauză au avut în mod clar în minte două circumstanțe diferite. Prima dintre acestea privea Africa de Sud, un stat independent, dar considerat de mulți ca fiind supus „dominației străine”, și sprijin extern pentru dominația minorității. A doua a fost o chestiune de o natură foarte diferită: statutul teritoriilor ocupate după terminarea sau suspendarea operațiunilor militare. Se simțea nevoia ca poziția popoarelor din aceste teritorii să fie apărută nu numai prin dreptul umanitar, ci și prin insistarea asupra dreptului lor la autodeterminare¹³.

În orice caz, au existat multe rezoluții ale Națiunilor Unite referitoare la dreptul la autodeterminare în circumstanțele ocupației străine. Acestea includ și rezoluții asupra Afganistanului și teritoriile arabe ocupate¹⁴.

Textul Declarației Națiunilor Unite asupra Relațiilor de Prietenie¹⁵ pare la prima vedere să susțină concepția că autodeterminarea este limitată la un anumit moment al decolonizării. El prevede, *inter alia*, că un teritoriu colonial sau care nu se autoguvernează își continuă existența separată „pînă cînd poporul din teritoriul colonial sau lipsit de autogovernare își va fi exercitat dreptul la autodeterminare în conformitate cu Carta...”.

Pentru o perioadă de timp considerabilă a existat o rezistență serioasă la sugestia că autodeterminarea ar putea avea vreo aplicare în afara contextului colonial. Această rezistență a fost împărtășită de statele din estul Europei și de noile teritorii. În vechea Europă de Est, exista evident puțină dorință de a admite că popoarele sînt îndreptățite de a-și determina propriul destin politic și economic. Fenomenul era acceptabil numai în cazul decolonizării. Iar multe dintre noile state au considerat autodeterminarea ca o problemă dintre ele și foștii lor stăpîni coloniali și nu una dintre ele și propria lor populație. Într-adevăr, tocmai aceasta a fost declarația Indiei atunci cînd a ratificat Pactul Internațional asupra

Drepturilor Civile și Politice¹⁶ și a fost repetată recent tot de către India în cursul examinărilor din cadrul celui de al treilea Raport Periodic al Comitetului pentru Drepturile Omului¹⁷. Parțial, statele din lumea a treia se temeau că autodeterminarea post-colonială va avea ca rezultat necesar fragmentarea noilor state naționale, grupurile etnice dintr-o țară căutând să recurgă la secesiune și să se unească cu grupul de aceeași etnie din altă țară. Dar ideea că autodeterminarea are o aplicabilitate generală a fost susținută masiv de Comitetul pentru Drepturile Omului, acționând conform Pactului asupra Drepturilor Civile și Politice, iar această idee a cunoscut, fără puțință de tăgadă, o influență generală¹⁸. Comitetul pentru Drepturile Omului, la examinarea raportului unui stat membru al Pactului, pune întrebări nu numai asupra oricărui teritoriu dependent față de care acest stat are responsabilități (autodeterminare externă) dar, de asemenea, și asupra posibilității de care dispune propria sa populație de a-și decide propriul sistem politic și economic (autodeterminare internă). În realitate nici un stat nu refuză să răspundă la comentariile probatorii și la întrebările despre autodeterminarea internă, iar Comitetul nu a fost avizat că un astfel de drept nu există. Mai curând se acceptă că dreptul există, iar dezbaterea cea mai frecventă se poartă în legătură cu formele pe care le poate lua.

Referirea la autodeterminare din Carta Africană asupra Drepturilor Omului și ale Popoarelor este făcută în termeni care nu o leagă de colonialism.

Articolul 20 stipulează:

- Toate popoarele trebuie să aibă dreptul la existență. Ele trebuie să aibă dreptul indiscutabil și inalienabil la autodeterminare. Ele trebuie să își decidă în mod liber statutul politic și să își urmeze propria dezvoltare economică și socială în conformitate cu sistemul politic pe care l-au ales în mod liber.

- Popoarele coloniale sau cele oprimate trebuie să aibă dreptul de a se elibera de legăturile de dominație, prin recurgerea la orice mijloace recunoscute de comunitatea internațională.

- Toate popoarele trebuie să aibă dreptul la asistență din partea statelor părți la prezenta Cartă în lupta lor de eliberare de sub dominația străină, fie ea politică, economică sau culturală.

În timp ce paragraful 3 are în vedere colonialismul sau dominația străină, paragrafele 1 și 2 sînt concepute în termeni mai generali. Am observat de asemenea că formularea prevederilor Actului Final de la Helsinki presupune în mod clar relevanța continuă a principiului autodeterminării¹⁹.

Această realitate este foarte îndepărtată de poziția anumitor autori care consideră că autodeterminarea nu se referă decît la independență; că independența este obținută prin sfîrșitul colonialismului; și că această independență nu poate fi obținută decît prin secesiune. Din cauză că ei cred, în mod corect după opinia mea, că nu există nici un drept legal la secesiune acolo

unde există guvern reprezentativ, ei ajung la concluzia că în aceste împrejurări autodeterminarea nu poate fi permisă. Mare parte din această dezbatere s-a centrat în jurul Rezoluției numărul 2625 (XXV) a Adunării Generale a Națiunilor Unite. După câteva paragrafe care autorizează autodeterminarea, penultimul paragraf asupra autodeterminării prevede:

„Nimic din ceea ce este cuprins în paragrafele anterioare nu poate fi interpretat ca autorizând sau încurajând orice acțiune care ar dezmembra sau diviza, în totalitate sau parțial, integritatea teritorială sau unitatea politică a statelor suverane sau independente care se comportă în conformitate cu principiul autodeterminării și deci posedă un guvern reprezentând întregul popor aparținând aceluși teritoriu, fără deosebire de rasă, credință religioasă sau culoare”.

Unii autori au adoptat concepția după care autodeterminarea se aplică numai popoarelor care trăiesc sub regimuri rasiste și afirmă că textul acestei rezoluții interzice autodeterminarea acolo unde există un guvern reprezentativ nerasist.²⁰

Dar desigur că ei consideră că autodeterminarea înseamnă doar independență și că, în schimb, independența într-o situație post-colonială poate însemna secesiune doar pentru unii, violând integritatea teritorială a întregului. Acest punct de plecare nu este, în opinia mea, cel corect. Cu siguranță nu acesta este modul în care a abordat problema Comitetul pentru Drepturile Omului – a cărui practică în materie, precum concursul statelor așa cum a fost pus în evidență în dialogurile din cadrul examinării rapoartelor statelor.

A fost clar de la bun început că autodeterminarea nu este legată numai de independență. Popoarele dintr-un teritoriu independent au avut întotdeauna dreptul să își aleagă forma politică și economică pe care o doresc. Deși independența a fost calea cel mai des aleasă, au existat întotdeauna și alte posibilități, unele dintre ele fiind preferate în câteva cazuri.

Rezoluția numărul 1541 (XV) a Adunării Generale vorbea cu multă vreme în urmă despre autodeterminare ca fiind exercitată „prin independență, asociere liberă, integrare într-un stat independent sau prin adoptarea oricărui alt statut politic ales în mod liber de popor”. Popoarele din Ciprul dependent au studiat *enosis*-ul (integrarea în Grecia) ca pe o opțiune posibilă chiar înainte de a se hotărî asupra obținerii independenței ca stat suveran separat²¹. Poporul Gibraltarului a decis prin referendum²² să își păstreze relațiile constituționale din prezent cu Marea Britanie. A fost un act de autodeterminare hotărârea liberă de a delega Westminsterului puterile suverane de bază, iar anumite puteri rămânând în seama autorităților locale. Iar poporul din Porto Rico a luat, în urma unor alegeri succesive în care candidații erau în favoarea „independenței”, sau „asocierii” sau a intrării în componența SUA ca al „cincizeci și unulea stat”, propria sa decizie²³. În prezent el dorește să rămână la un statut de asociere cu Statele Unite, nefiind nici al cincizeci și unulea stat, și nici un stat suveran și

independent. Deși timp de mai mulți ani au fost exprimate în cadrul Comisiei Națiunilor Unite pentru Decolonizare unele obiecții față de astfel de opțiuni de non-independență,²⁴ nu se poate argumenta în mod serios că popoarele nu au dreptul să aleagă varianta pe care o doresc. Ceea ce este important este ca popoarelor dependente să li se ofere un număr adecvat de opțiuni astfel încât ele să aibă posibilitatea de a-și exprima alegerea. Această posibilitate de a-și exprima opțiunea nu a fost oferită întotdeauna. Curtea Internațională de Justiție a recunoscut în cazul *Sahara de Vest* că în anumite cazuri Adunarea Generală nu și-a îndeplinit obligația de a-i consulta pe locuitorii unui anumit teritoriu. Aceste situații s-au bazat fie pe considerentul că o anumită populație nu constituie un „popor” îndreptățit la autodeterminare, fie pe convingerea că o astfel de consultare nu este cîtusi de puțin necesară, avînd în vedere anumite circumstanțe speciale.

Popoarele indigene din Irianul de Vest nu au fost consultate direct printr-un plebiscit asupra deciziei de a se uni cu Indonezia, la sfîrșitul administrației interimare a Națiunilor Unite de după eliminarea dominației olandeze²⁶. Chiar și în cazul Saharei de Vest plebiscitul preconizat de Curtea Internațională de Justiție nu a fost organizat pînă la data publicării²⁷. Dar în multe cazuri Națiunile Unite au putut, cu ajutorul experienței lor în organizarea de plebiscite sau prin monitorizarea alegerilor organizate de alții, să contribuie la exprimarea liberă a alegerii, care este temelia autodeterminării. Alegerile din Namibia sînt un exemplu clasic, prin intermediul lor asigurîndu-se nu numai tranziția spre independență dar și alegerea liberă a guvernului din rîndul diferitelor partide politice²⁸.

Autodeterminarea nu a însemnat niciodată pur și simplu independență. Ea a însemnat opțiunea liberă a popoarelor. În cursul erei colonialismului, această alegere s-a concentrat asupra posibilității independenței sau a altui statut post-colonial. Acesta este aspectul colonialismului care reflectă dreptul tuturor popoarelor, conținut în Articolul I al Pactului cu privire la Drepturile Civile și Politice, de „a-și determina în mod liber statutul politic”. Dar dreptul în cauză trece dincolo de aceasta (și aceasta este partea uitată în mod intenționat de cei care limitează autodeterminarea la un moment istoric din procesul decolonizării): acest drept prevede de asemenea posibilitatea de „a-și urma liber propria dezvoltare economică, socială și politică”. Și cum poate fi realizat acest lucru dacă autodeterminarea nu asigură pe lîngă alegerea liberă a *statutului* și pe aceea a *guvernului*? Exact această dualitate a exigenței deciziei a fost asigurată de plebiscitul Națiunilor Unite din Namibia, la fel cum a făcut-o și supravegherea internațională a alegerilor ținute în Zimbabwe în cursul tranziției de la dominația colonială a unei minorități.

Iar acest drept rămîne în continuare în vigoare. Numai după momentul obținerii independenței față de dominația colonială popoarele au dreptul de a-și urma în mod liber propria dezvoltare economică, socială sau culturală, aceasta fiind o

îndreptățire constantă. Ceea ce înseamnă că ele au dreptul de a-și alege propriul guvern. Comitetul pentru Drepturile Omului a spus de nenumărate ori statelor care apăreau înaintea sa pentru examinarea rapoartelor lor periodice că autodeterminarea necesită asigurarea posibilității continue ca popoarele să-și aleagă în mod liber sistemul de guvernare pentru a putea astfel să-și decidă dezvoltarea economică, socială și culturală. S-a explicat de mai multe ori – și nu numai recent – că acest lucru este practic imposibil de realizat într-un stat condus de un partid unic.

Chiar și într-un sistem al partidului unic care permite anumite forme de democrație participativă, sistemul în sine este predeterminat: paleta opțiunilor politice, sociale și economice este din acest motiv limitată de la bun început. În cazul experimentelor pluraliste care au început de curînd în Africa, Comitetul a sugerat unui stat că, deși permisiunea de funcționare acordată unui număr de patru partide este binevenită, limitarea numărului de partide este totuși incompatibilă cu autodeterminarea²⁹. Pluralismul poate lua multe forme; dar autodeterminarea cere ca poporul să aibă în mod neînterupt posibilitatea de a-și alege propria guvernare, și, prin aceasta, propria dezvoltare economică, socială și culturală.

Aceasta ne conduce la o altă întrebare. Dat fiind faptul că un alt articol din Pactul asupra Drepturilor Civile și Politice – articolul 25 – conține prevederi asupra votului și a participării la viața publică, se poate oare spune într-adevăr că autodeterminarea din articolul 1 trebuie înțeleasă ca referindu-se și la orice altceva decît la colonialism și la vestigiile dominației rasiale? Cu alte cuvinte, poate interpretarea pe care am oferit-o articolului 1 fi susținută în fața existenței articolului 25? Articolul 25 prevede că orice cetățean trebuie să aibă dreptul de a participa la desfășurarea treburilor publice, de a vota și de a fi ales în cadrul unor alegeri periodice organizate pe baza sufragiului universal, și de a avea acces la funcțiile publice din țara sa.

Există fără îndoială o legătură strînsă între articolul 1 și articolul 25. Dar articolul 25 se ocupă de *detaliile* modului în care trebuie asigurată opțiunea liberă (evidențiată în articolul 1 ca fiind strict necesară): prin alegeri periodice, pe baza sufragiului universal. Și acoperă subiecte aflate în mod clar dincolo de cele atinse de articolul 1, și anume dreptul de a participa, fără discriminare, la viața publică din propria țară, fie ca politician, fie în calitate de funcționar public. Deși există o legătură strînsă între articolul 25(1) și articolul 1, nimic din primul nu cere o interpretare limitată a dreptului la autodeterminare. Cele două articole sînt complementare.

Autodeterminarea și minoritățile

În ultimul timp, state vechi (deseori aflate sub conducerea nedemocratică a unui partid unic) au început să se dezintegreze. Părți componente ale Uniunii Sovietice și ale Iugoslaviei și-au proclamat independența ca state

separate. Cei care constituie majoritatea în cadrul noilor granițe au fost minorități în cadrul vechii uniuni sau structuri federale; iar acum ele pretind că, în calitate de minorități, au dreptul la autodeterminare. Este oare adevărat, după cum susțin diferitele facțiuni naționaliste, că minoritățile sînt îndreptățite la autodeterminare, și că autodeterminarea atrage după sine secesiunea?

La întrebarea „cine anume are dreptul la autodeterminare” nu se poate răspunde fără a înțelege mai întîi relația dintre autodeterminare și unitate națională. Normele consacrate despre autodeterminare cuprindeau – incontestabil și consecvent – refrenul că autodeterminarea trebuie să contribuie la păstrarea unității teritoriale și nu să fie un dușman al ei. Atît Rezoluția numărul 1514 (XV) a Adunării Generale a Națiunilor Unite asupra Acordării Independenței popoarelor coloniale, Rezoluția numărul 2625 (XXV), cît și Declarația de principii asupra Relațiilor de Prietenie – fiecare dintre ele punînd accentul pe autodeterminare – avertizează asupra tuturor interpretărilor care ar viola integritatea teritorială. În rezoluția 1514 se prevede ca „orice încercare îndreptată spre distrugerea totală sau parțială a unității naționale și a integrității teritoriale a unei țări este incompatibilă cu scopurile și principiile Cartei Națiunilor Unite”. În rezoluția 2625 (XXV), se prevede că „nimic din ceea ce este cuprins în paragrafele anterioare nu poate fi interpretat ca autorizînd sau încurajînd orice acțiune care ar putea dezmembra sau diviza, în totalitate sau parțial, integritatea teritorială sau unitatea politică a statelor suverane sau independente...” Aceasta este o formulă standard, și ea poate fi găsită aproape invariabil în instrumente care afirmă dreptul la autodeterminare, ca pentru a limita acest drept sau cel puțin pentru a-i asigura o contragreutate. Această contrapunere a fost cea care i-a făcut pe unii autori să tragă concluzia că autodeterminarea poate fi din acest motiv aplicată numai la momentul obținerii independenței.

Am încercat să arăt că autodeterminarea poate fi exercitată în multe feluri, inclusiv printr-un proces politic deschis și pluralist, și că acest lucru este compatibil în întregime cu clauzele cuprinse în instrumentele relevante care cheamă la protejarea integrității teritoriale.

Ce limite pune exercitării contemporane a autodeterminării exigența de a respecta integritatea teritorială? Înseamnă ea într-adevăr că acest drept este limitat la exercitarea drepturilor politice ale popoarelor considerate ca întreg? Statele care apăreau după dominația colonială au înțeles întotdeauna că vor exista probleme legate de faptul că granițele lor au fost stabilite de către puterile coloniale, pe baza unor interese politice care nu coincideau în mod necesar cu ale lor. În cazul noilor state africane problema granițelor moștenite a fost deosebit de acută, iar triburile, deseori scindate de noile frontiere, nu au încetat să se simtă o unitate. Dar granițele moștenite au fost acceptate de către statele nou apărute, în deplină cunoștință de cauză:

importanța stabilității și a caracterului definitiv al granițelor a fost văzută ca fiind considerentul cel mai important. La începutul secolului al XIX-lea noile state din America Latină au adoptat, în condițiile obținerii independenței față de Spania și Portugalia, granițele care au constituit diviziunile administrative dintre foștii lor conducători. Acceptarea faptului că aceste granițe coloniale nu trebuiau să fie contestate după independență a devenit cunoscut ca principiul lui *uti possidetis*. Este un principiu care și-a găsit o reflectare mai largă, inclusiv în Africa și în Asia. Rezoluțiile numărul 1514 (XV) și 1541 (XV) ale Adunării Generale a Națiunilor Unite, echilibrează cu grijă referirile la autodeterminare cu importanța unității naționale și a integrității teritoriale. Aceasta impune cu necesitate consecința că ele înțeleg ca granițele coloniale să aibă funcția de granițe între statele nou apărute. Nu este surprinzător că acest principiu a fost considerat ca necesar și în cazul Africii și al Americii Latine, deoarece scopurile politice de bază pe care le slujește sînt aceleași. După cum a exprimat acest lucru un influent comentator african: „Revendicarea teritoriilor pierdute nu este întotdeauna posibilă, în special atunci cînd ele s-au cristalizat în formule politice noi la fel de solide ca însăși vechea unitate politică”³⁰.

În 1964, la apogeul decolonizării africane, Organizația Unității Africane (OUA) a adoptat la Cairo o rezoluție celebră care afirma că trebuia menținut status quo-ul frontierelor africane și că acestea vor marca în interiorul Africii frontierele internaționale ale statelor care vor obține independența. Prin această acceptare a moștenirii granițelor coloniale, membrii OUA au recunoscut în mod efectiv aplicabilitatea la Africa a principiului *uti possidetis*. Important nu este atît faptul că rezoluția OUA a fost baza autorității legale a principiului *uti possidetis* în Africa. Mai curînd este important faptul că această rezoluție reflecta o normă fundamentală, aceea a hotărîrii de a apăra integritatea teritorială și stabilitatea internațională.

Acest fel de a înțelege lucrurile a fost confirmat în *Cazul Guinea-Bissau v. Senegal*³¹. Judecătorul Bedjaoui, în opinia sa contrară, a susținut că nu există decît un singur principiu *uti possidetis*, aplicabil peste tot. Iar judecătorul Lachs, președintele Tribunalului în *cazul Delimitării maritime între Guinea și Guinea-Bissau*³², a afirmat aplicabilitatea acestui principiu în cazul Africii și a arătat că este un principiu în deplină concordanță cu Convenția de la Viena asupra Succesiunii Statelor conform Tratatelor³³ și, putem spune, cu dreptul internațional general asupra succesiunii tratatelor.

Aplicabilitatea acestui principiu la Africa este mai presus de orice îndoială. El constituie fundamentul la care s-au referit părțile în fața Curții Internaționale de Justiție în cazul *Mali-Burkina Faso*. Este clar că membrii Curții au socotit acest principiu ca fiind aplicabil în orice împrejurare. În cazul în

discuție, Camera Curții a considerat în mod clar acest principiu ca fiind un principiu de drept internațional.

Deși din punct de vedere istoric principiul a fost „nécessairement lié a la décolonisation qu'elle a produite”³⁴, el devenise acum parte a dreptului internațional. „Dreptul internațional – și, în consecință, principiul *uti possidetis* – este aplicabil noului Stat”³⁵.

Ne întoarcem acum la punctul de pornire. Este principiul *uti possidetis* compatibil cu conceptul de autodeterminare? Cu alte cuvinte, autodeterminarea trebuie într-adevăr înțeleasă din acest motiv ca fiind limitată la exercitarea drepturilor în cadrul frontierelor moștenite? În cazul *Burkina Faso*, instanța, deși conștientă că „la prima vedere” părea să existe o incompatibilitate între cele două concepte, a descoperit că *uti possidetis* nu diminuează autodeterminarea. Și, într-un pasaj surprinzător, judecătorul ad hoc Abi Saab a explicat că, fără stabilitatea frontierelor, exercitarea autodeterminării este în realitate o iluzie. Situațiile de criză nu favorizează drepturile omului.

Putem rezuma acum cele de mai sus după cum urmează: dreptul la autodeterminare continuă să fie valabil și după momentul decolonizării și permite alegerea sistemului politic și economic în cadrul granițelor existente ale statului. Desigur, este foarte de dorit să existe posibilitatea ca membrii aceluiași trib, grup sau popor, locuind de părți opuse ale graniței, să aibă acces liber dintr-o parte în alta. Dar acest lucru trebuie obținut prin relații de vecinătate și frontiere deschise și nu prin cereri de retrasare a granițelor internaționale. *Uti possidetis* nu împiedică statele să cadă de acord în mod liber asupra retrăsării granițelor lor. Dar autodeterminarea nu le cere să facă acest lucru.

Din nou dorința de secesiune a unui anumit grup față de un stat – fie pentru a-și forma propriul stat independent, fie pentru a se uni cu un alt grup sau altă entitate – va cunoaște cea mai mare intensitate atunci când drepturile sale umane sînt suprimate. După cum și dorința indivizilor de a-și exercita dreptul de a părăsi țara este mai puternică atunci când drepturile lor sînt violate, tot la fel, dorința de secesiune a grupurilor etnice este cea mai puternică atunci când ele sînt oprimate.

Unde ne duce acest lucru în cazul întrebării la care încercăm să răspundem, și anume dacă minoritățile au sau nu dreptul la autodeterminare? Sau, altfel formulat, cine anume este îndreptățit la autodeterminare? Am observat din Pact și din alte instrumente că „toate popoarele” au dreptul la autodeterminare. Dar cum trebuie să înțelegem acest lucru? Există două posibilități: aceea că „popoare” înseamnă întreaga populație a unui stat, și aceea că prin „popoare” trebuie să înțelegem toate persoanele aparținînd diferitelor grupuri rasiale, etnice și, probabil, religioase.

Accentul pus în toate instrumentele relevante și în practica statelor (prin care înțeleg afirmații, declarații, luări de poziție) asupra importanței

integrității teritoriale, semnifică faptul că „popoarele” trebuie înțeles ca *totalitate* a popoarelor unui teritoriu. Desigur, toți membrii unui grup minoritar distinct sînt parte a popoarelor unui teritoriu. În acest sens ei sînt, ca indivizi, posesori ai dreptului la autodeterminare. Dar minoritățile *ca atare* nu au dreptul la autodeterminare. Aceasta înseamnă, într-adevăr, că ei nu au nici dreptul la secesiune, la independență sau de a se uni cu un grup similar dintr-un alt stat.

Este la modă astăzi printre liderii politici invocarea dreptului legal la autodeterminare (iar acesta este un lucru pentru care ar trebuie să fim recunoscători). Există, de asemenea, și o preocupare sinceră pentru drepturile minorităților. Dar pentru juristul internațional această retorică este destul de confuză. Se pare că multe guverne au parcurs calea de la insistența din anii ‘50 că autodeterminarea nu este un drept legal (viziunea occidentală), sau de la ideea că ea nu are nici o aplicabilitate dincolo de momentul decolonizării (concepția Lumii a Treia), pînă la opinia, cel puțin a multor lideri europeni, că autodeterminarea este un drept care autorizează minoritățile să se despartă de statul în care trăiesc. Am explicat de ce nu cred că acesta este cazul.

Ce rezultă din această viziune? Înseamnă ea, pe de o parte, că minoritățile trebuie să fie lăsate fără nici o protecție și că, pe de altă parte, frontierele sînt înghețate pentru totdeauna, nemaexistînd niciodată posibilitatea formării și recunoașterii unor noi state? Răspunsul este negativ în fiecare caz. Să le luăm pe fiecare în parte. Minoritățile trebuie într-adevăr să fie protejate, prin garantarea drepturilor umane la care este îndreptățit fiecare individ (inclusiv nediscriminarea) și, în special, prin prevederea de drepturi ale minorităților. Aceste drepturi, incluse deja în tratatele interbelice asupra minorităților³⁶ și în verdictele și opiniile Curții Permanente de Justiție Internațională³⁷, își găsesc formularea contemporană în articolul 27 din Pactul Internațional asupra Drepturilor Civile și Politice. Acesta prevede că:

„În statele în care există minorități etnice, religioase sau lingvistice, persoanele aparținînd acestor minorități nu le poate fi refuzat dreptul de a se bucura în comun cu ceilalți membri ai grupului lor, propria lor viață culturală, de a profesa și practica propria lor religie sau de a folosi propria lor limbă.”

Într-o lume ideală toate acestea ar face parte din desfășurarea normală a vieții în cadrul unui stat. Din cînd în cînd, atunci cînd apar probleme specifice, guvernul național ar putea avea nevoie să i se reamintească îndatoririle pe care le are față de minorități. Iar – în anumite situații speciale – și acesta pare să fie într-adevăr cazul în Irakul de astăzi – autonomia internă ar putea fi într-adevăr cea mai bună garanție pentru punerea în practică a acestor drepturi. (Autonomia nu înseamnă, desigur, independență). Pe cît de atractivă poate părea în vremuri grele secesiunea – în special atunci cînd guvernul național este nedemocratic și nu se reprezintă decît pe sine – realitatea este că secesiunea s-ar putea să nu

rezolve toate problemele. S-ar putea ca într-un stat să existe o zonă în care o anumită minoritate să predomină la nivel regional. Dacă se simte persecutată, ca s-ar putea să vrea să se despartă de acel stat. Dar în această regiune s-ar putea să existe o altă populație care să constituie o minoritate față de minoritatea predominantă – probabil persoane aparținând majorității naționale sau unui alt grup minoritar. Putem recunoaște această situație în unele dintre republicile Uniunii Sovietice sau în unele dintre provinciile secesioniste din Iugoslavia. Virtual fiecare minoritate își are propria ei minoritate, iar teama de persecuții poate face ca piramida să se năruie în continuare. Lecția pe care trebuie să o reținem de aici este că dreptul la autodeterminare se conectează cu protecția adecvată a drepturilor minorităților, dar că aceste drepturi sînt drepturi distincte, care nu trebuie confundate unul cu celălalt.

În ceea ce privește a doua întrebare, această concepție asupra autodeterminării nu înseamnă că nu vor fi recunoscute niciodată noi frontiere. Chiar dacă, contrar opiniilor politice contemporane, autodeterminarea nu reprezintă o *autorizație* pentru secesiune acordată minorităților, nu există în dreptul internațional nimic care să *interzică* secesiunea sau formarea de noi state. Principiul *uti possidetis* prevede că statele își acceptă granițele coloniale moștenite. El nu obligă minoritățile să rămîna în componența unei unități politice care le oprimă sau în care nu se simt reprezentate. Dacă înființează un stat independent, sau dacă se unesc cu un stat existent, noua realitate este una care, atunci cînd permanența ei este dovedită, va fi recunoscută conform uzanțelor de comunitatea internațională. Reorganizările teritoriale din fosta Federație Mali și de pe Subcontinentul Indian, odată cu nașterea Bangladeshului, sînt exemple de noi state care au apărut după decolonizarea inițială. Acolo unde nu se aplică principiul *ex injuria non oritur*, dreptul internațional va recunoaște noile realități. Iar acolo unde a avut loc o secesiune și a apărut un nou stat, cu propriul său guvern nedependent de altul și care funcționează efectiv în teritoriul în cauză, recunoașterea va urma și ea.

Dacă „popoarele” au dreptul la autodeterminare ca totalitate a popoarelor unui stat, atunci nu mai este necesar să răspundem la întrebarea dificilă dacă un grup minoritar particular, de exemplu nagas în India, bascii în Franța sau indienii în Canada – sînt „popoare” cu drept la autodeterminare în sensul articolului 1 din Pact. Dar, desigur, va rămîna în continuare întrebarea dacă fiecare astfel de grup constituie o minoritate în sensul articolului 27 (articolul care tratează drepturile minorităților). Deși depășește scopul acestui articol, vom menționa că aceia care au susținut că autodeterminarea este un drept care se află la îndemîna unor anumite grupuri și nu a poporului ca întreg, au fost confrunțați cu o dublă problemă: în primul rînd ce constituie o minoritate și, în al doilea rînd, sînt toate minoritățile „popoare” din perspectiva autodeterminării?

Comitetul pentru Drepturile Omului pe baza Pactului asupra Drepturilor Civile și Politice nu a hotărât, după cum se pare că cred unii, că anumite grupuri nu sînt „popoare” în sensul dreptului la autodeterminare. Concepția lui asupra autodeterminării ca drept al *tuturor* popoarelor a eliminat de fapt necesitatea unei asemenea hotărîri. Dar el a trebuit să ia unele decizii *de natură jurisdicțională* asupra autodeterminării, a căror menționare aici poate fi utilă. Prin Protocolul Opțional, indivizii pot să prezinte plîngerii împotriva statelor semnatare ale Pactului care acceptă această procedură. Protocolul Opțional prevede că plîngerile pot fi depuse în legătură cu „violări ale oricăruia dintre drepturile cuprinse în Pact” (Preambul, articolele 1 și 2) și al „oricărei prevederi din Pact” (articolul 4). Autodeterminarea este neîndoielnic „un drept cuprins în Pact.” La prima vedere s-ar părea că nu există nici o dificultate în tratarea plîngerilor („comunicărilor”) în Comitet. Dar Protocolul Opțional mai stipulează că aceste comunicări pot fi înaintate „*de persoane individuale... care consideră că sînt victime ale violării oricăruia dintre drepturile cuprinse în Pact*” (articolul 1). În schimb, Regulile de Procedură ale Comitetului pentru Drepturile Omului pun accentul pe faptul că aceste comunicări trebuie să fie înaintate de indivizii în cauză. Nu există nici o posibilitate de punere în acțiune a acestor proceduri de către un grup sau o clasă. Comitetul a fost pus astfel în fața următoarei dileme. Dreptul la autodeterminare este un drept cuprins în Pact – deși este un drept de o natură diferită de a celorlalte, – fiind singular în prima parte a Pactului. Dar este un drept al popoarelor și nu al fiecărui individ, deși numai indivizii pot înainta comunicări.

Avînd de rezolvat o serie de cazuri în care anumite grupuri susțineau că sînt într-adevăr „popoare” în sensul articolului 1 din Pact (indienii mikmaq și indienii Lubicon Lake Band din Canada și grupul *samis* din Suedia), Comitetul a hotărât următoarele:

Deși toate popoarele au dreptul la autodeterminare și dreptul de a-și decide liber propriul lor statut politic, de a-și urma propria lor dezvoltare economică, socială și culturală și de a dispune de propriile lor resurse și bogății naturale, după cum se stipulează în articolul 1 din Pact, problema dacă Lubicon Lake Band constituie un „popor” nu poate fi înaintată Comitetului, conform Protocolului Opțional la Pact. Protocolul Opțional prevede o procedură prin care indivizii pot să se plîngă de faptul că drepturile lor individuale au fost încălcate. Aceste drepturi sînt cuprinse în partea a III-a a Pactului, articolele 6-27 inclusiv.³⁸

Desigur, indivizii pot să prezinte o plîngere comună dacă fiecare dintre ei a fost victima încălcării unui anumit drept individual. Și ar trebui să fie înțeles că drepturile minorităților sînt drepturi *individuale*. Articolul 27 este conceput în termeni ai drepturilor *indivizilor* ca membri ai unei minorități.

Mai rămîne de menționat încă o problemă legată de autodeterminare. Ea decurge din principiul integrității teritoriale. Deseori autodeterminarea este

parte a armăturii retorice în dispute care au loc, în esență, referitor la dreptul asupra unui teritoriu. Această problemă este ilustrată atât de cazul Insulelor Faulkland, cât și de cel al Gibraltarului. Dreptului asupra Gibraltarului este disputat de Marea Britanie și Spania. Dreptul asupra Insulelor Faulkland – Malvine este disputat de Marea Britanie și Argentina. Din perspectiva Marii Britanii, autodeterminarea are un rol pertinent de jucat. Acestea sînt teritorii dependente, popoarelor cărora li s-a dat posibilitatea de a decide dacă să rămîină la *status quo* sau nu.

Din punctul de vedere britanic, este important ca dorința popoarelor din aceste teritorii să fie ascultată și luată în considerare. Dar din punctul de vedere al argentinienilor și al spaniolilor, aceste dorințe sînt nerelevante. Dacă teritoriul în cauză aparține Argentinei sau Spaniei, atunci locuitorii lui nu au dreptul la autodeterminare – nu mai mult decît îl au argentinienii sau spaniolii care locuiesc din întîmplare în Marea Britanie. Famosul dicton al judecătorului Hardy Dillard din cazul Sahara de Vest a fost citat deseori: „Popoarele trebuie să hotărască soarta teritoriilor și nu teritoriile soarta popoarelor”.³⁹

Deși este un aforism foarte atrăgător, trebuie totuși să spunem că problema teritorială *are* totuși întîietate. Pînă cînd nu se determină cine are suveranitatea asupra teritoriului, este imposibil să se stabilească dacă locuitorii lui au sau nu dreptul la autodeterminare. Astfel, în *cazul Sahara de Vest* a fost necesar să se stabilească mai întîi dacă acest teritoriu aparținea într-adevăr Mauritaniei sau Marocului. Dacă da, poporul Saharei de Vest nu ar fi avut nici un drept la autodeterminare (altul decît dreptul pe care îl au toți cetățenii acelor țări de a-și decide propriul statut politic și propria dezvoltare economică). Cum nici una dintre aceste țări nu avea suveranitate asupra Saharei de Vest, teritoriul în cauză fiind într-adevăr o colonie a Spaniei, popoarele sale erau îndreptățite să-și exercite dreptul la autodeterminare și să-și aleagă propriul destin. Din tot ceea ce am spus decurge în mod necesar că nu împărtășesc concepția celor care consideră problemele curente din Hong Kong ca probleme de autodeterminare. Este clar că dreptul asupra acestui teritoriu aparține Chinei și el trebuie să se întoarcă la ea în 1997. În concepția mea problema este de a asigura respectarea generală a drepturilor omului pentru toți locuitorii Hong Kongului după acea dată, mai curînd decît de a susține că le este negat dreptul la autodeterminare.

Concluzii

Autodeterminarea, fiind negată ca drept legal atât în Europa de Vest, de Est, cât și în Lumea a Treia vreme de ani de zile, se confruntă acum cu un nou pericol: acela de a fi considerată soluția tuturor problemelor. Rolul juristului internațional rămîne constant: de a respinge moda zilei atunci cînd este intelectual

greșită și de a asigura o analiză care să arate cum, dacă este înțeles corect, acest important principiu al dreptului internațional poate servi valorile comune. □

Traducere de Silviu-Ioan Balla

Note

1. *Travaux préparatoires* ale Cartei confirmă acest înțeles al frazei: vezi VI UNCIO 300. Pentru o analiză amănunțită a istoriei diplomatice a referințelor la autodeterminare în Cartă, vezi A. Cassese, *Self-Determination of Peoples; A Legal Reappraisal* (1993), 34-42.
2. Vezi R. Higgins, *The Development of International Law throughout the Political Organs of the United Nations* (1963), 90-106.
3. Pentru diferite păreri timpurii asupra statutului autodeterminării ca normă juridică, vezi R. Jennings, *The Acquisition of Territory in International Law* (1963), 78; R. Emerson, *Self-Determination* (1971), 65 AJIL, 464-5; M. Pomerance, *Self-Determination in Law and Practice* (1982), 70-1; cf. Higgins, *The Development of International Law* 101-6; G. Scelle, *Quelques reflexions sur le droit des peuples a disposer d'eux-mêmes*, în *Mélanges Spiropoulos* (1957), 385-91. În 1971 Curtea Internațională a spus clar că dezvoltarea dreptului internațional însemna că principiul autodeterminării este aplicabil tuturor teritoriilor neautogovernate. *Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia notwithstanding Security Council Resolution 276* (1970), Advisory Opinion ICJ Reports (1971) 16 la 31.
4. Ex. integrarea nord-camerunezilor în Nigeria, și a sud-camerunezilor în Camerun.
5. Ex Gibraltar *vis-a-vis* Marea Britanic; Porto Rico *vis-a-vis* Statele Unite.
6. Vezi ex. Rezoluția AG 944 (X), 15 Dec. 1955, și plebiscitul în Togo-ul Britanic în mai 1956; Rezoluția AG 1350 (XIII), și plebiscitul din Camerunul de Nord și în Camerunul de Sud în noiembrie, 1956 și feb. 1961; și multe altele.
7. (1975) 14 ILM 1292
8. Art 20 (1982) 21 ILM 59
9. ICJ Reports (1971) 16 la par. 52
10. ICJ Reports (1975) 12 la par. 162
11. ICJ Reports (1986) 554 la par. 25-6
12. (1990) RGDIP 240 și 83 ILR 1.
13. Pentru un studiu de calitate referitor la diferitele poziții manifestate față de această clauză în timpul elaborării Declarației de Relații Prietenești, vezi Cassese, *Self-Determination of Peoples*, 72-6
14. Rez. AG 2535 (XXIVB) 1970 and 2672-C; GA Res. 3236 (XXIX) 1974 (Palestine); GA Res. 2144 (XXV) 1987 (Afghanistan).
15. Rez. AG 2625 (XXV) 1970, Principiu (e)
16. Franța, Olanda și RFG au obiectat față de această rezervă.
17. Vezi al doilea raport periodic India, CCPR/C/37/Add. 13, și examinarea, CCPR/C/SR/1039-42, 26-7 Mar. 1991.
18. C.D.O. a sprijinit această idee în Raportul pentru Adunarea Generală din 1988. Yearbook of ILC (1988), pt. 2, pag. 64.
19. Remarcă a lui Arangio-Ruiz, „Human Rights and Non-Intervention in the Helsinki Final Act”, Recueil des cours (1977, IV), 195 și 221-31.
20. Vezi A. Cassese „The Helsinki Declaration and Self-Determination”, în T. Buergenthal și J. Hall (eds.), *Human Rights, International Law and the Helsinki Accord* (1977), 83 și 8-92. De asemenea Pomerance, *Self-Determination in Law and Practice*, 39. Vezi și prezentarea acestor probleme în P. Thornberry, „Self-Determination, Minorities, Human Rights: A Review

of International Instruments” (1989) 38 ICLQ 867.

21. Vezi R. Higgins, *United Nations Peacekeeping* (1981) iv. 33-4.

22. Ținut la 10 sept. 1967.

23. Vezi M. Reisman, *Puerto Rico and the International Process, New Roles in Association* (1975); J. Crawford, *The Creation of States in International Law* (1979) 372.

24. Rez. AG 2353 (XXII) din 19 Dec. 1967 a dezaprobat organizarea unui referendum în Gibraltar.

25. ICJ Reports (1975) 33, la para. 59.

26. Vezi Rez. AG 1752 (XVII), 21 Sept. 1962; Re. AG 2504 (XXIV), 19 Nov. 1969. Pentru critică, vezi M. Pomerance (1974) *12 Canadian YBIL* 38-66. În continuare, J. Crawford, *The Creation of States in International Law* (1979), 382 n. 132.

27. Vezi SC Res. 690, 29 Apr. 1991, care a aprobat desfășurătorul pentru un referendum. Pentru o critică severă, vezi și T. Franck „The stealing of the Sahara” (1976) 70 *AJIL* 694.

28. Vezi raportul Secretarului General, *Enhancing International Effectiveness of the Principle of Periodic and Genuine Elections*. GA Doc. A/46/609, 19 Nov. 1991, pp. 6-7.

29. Vezi Second Periodic Report of Zaire, CCPR/C/57/Add. 1 și CCPR/C/SR 993-995, 17-19 Iulie 1990.

30. A. Cukwurah, *The Settlement of Boundary Disputes in International Law* (1967), 164.

31. Vezi n. 12

32. 77 *ILR* 636.

33. (1978) 17 *ILM* 1488. Acest tratat nu a intrat încă în vigoare.

34. ICJ Reports (1986) 554 la par. 23.

35. *Idem.*, par. 30.

36. Vezi F. Capotorti, Studiu asupra drepturilor persoanelor aparținând minorităților etnice, religioase și lingvistice, UN Doc., E/CN. 4/Sub. 2/1979/384/rev. 1

37. ex. *Minority Schools in Albania* (1935) PCD, Ser A/B, nr. 64, p. 4.

38. *Lubicon Lake Band v. Canada* UNDOC A/42/40 (1981), para. 32. 1; Comunicare Nr. 167/1984.

39. ICJ Reports (1975) 12 la 122 (sep. op. Judge Dillard)

(*C. S. C. E. Bulletin, Vol. 2, Nr. 3, 1994, Warsaw*)